rijksuniversiteit groningen

Lezen en schrijven in de Middeleeuwen

> Lessenserie

> Docentenhandleiding en werkbladen

rug.nl/scholieren

DOCENTEN-HANDLEIDING

DEZE LESSENSERIE SAMENGEVAT

Onderwerpen	• Late Middeleeuwen • Paleografie (het lezen van oud schrift) • Schriftgeschiedenis (met name het gotische schrift) • Transcriberen
Tijdvakken	• Tijd van Steden en Staten • Late Middeleeuwen (1300-1500)
Niveau	Onderbouw vwo
Aantal lessen	Twee lessen van 50 minuten. • Les 1: opdracht 1, 2 en 3 • Les 2: opdracht 4, 5, 6 en 7 • Les 3 (optioneel): extra verdiepende opdracht
Voorkennis	Enige voorkennis van de Middeleeuwen (basisschoolniveau) is voldoende.
Beschikbaar materiaal	Gedurende het schooljaar 2018-2019 gratis te bestellen via scholierenacademie@rug.nl

COLOFON

Deze lessenserie is in het kader van een stageopdracht ontwikkeld door Tessa de Vries (Rijksuniversiteit Groningen) en de Scholierenacademie (Rijksuniversiteit Groningen), in samenwerking met het Museum voor Religieuze Kunst in Uden en het onderzoeksproject *Cities of Readers: Religious Literacies in the Long Fifteenth Century* (Rijksuniversiteit Groningen), dat onderzoek doet naar de religieuze leescultuur van leken in de lange vijftiende eeuw (1400-1550).

Dit lespakket is gratis aan te vragen en niet bestemd voor commerciële doeleinden.

Bij de samenstelling van dit lespakket is getracht alle rechthebbenden te achterhalen en te contacteren. Indien u meent dat dit niet het geval is, dan kunt u contact opnemen met de Scholierenacademie van de Rijksuniversiteit Groningen via scholierenacademie@rug.nl.

INLEIDING

In deze lessenserie gaan de leerlingen zich met twee dingen bezighouden: ze gaan zich verplaatsen in het leven van iemand uit de Late Middeleeuwen en ze gaan het werk uitvoeren van een wetenschapper die onderzoek doet naar middeleeuwse handschriften.

We zoomen tijdens deze lessenserie in op het leven van middeleeuwse **burgers**, in dit lespakket bedoelen we daarmee mensen die in de Middeleeuwen in steden woonden. De leerlingen hebben de afgelopen jaren al aardig wat kennis opgedaan van de **Late Middeleeuwen**, bijvoorbeeld bij het vak geschiedenis. De Late Middeleeuwen is de periode van ongeveer **1300 tot 1500**. Deze periode valt onder het tijdvak Steden en Staten. Omdat de leerlingen hier al kennis mee gemaakt hebben (op school, maar misschien ook wel daarbuiten), hebben ze voor zichzelf al een beeld gevormd van de Late Middeleeuwen, wellicht zonder dat ze zich er echt bewust van zijn.

Het doel van deze lessenserie is om de vooroordelen die de leerlingen gevormd hebben over de Late Middeleeuwen te ontkrachten. Daarnaast maken de leerlingen kennis met het wetenschappelijke vak van de paleografie (het lezen van oud schrift).

LES 1:
VOORKENNIS OVER DE LATE MIDDELEEUWEN

PRAKTISCHE INFORMATIE LES 1	
Tijdsduur	Een les van ongeveer 50 minuten.
Beginsituatie	Leerlingen zijn bekend met de term Late Middeleeuwen.
Activiteit	Wat gaan we doen? • Opdracht 1: Lezen en schrijven in de Late Middeleeuwen • Opdracht 2: Schrijfgerei • Opdracht 3: Verschillende schriftsoorten
Leerdoelen	• Het activeren van voorkennis over de Late Middeleeuwen • Het bespreken van vooroordelen over geletterdheid in de Late Middeleeuwen • Leerlingen laten ervaren wat een onderzoeker in dit werkveld doet • Leerlingen bewust maken van de ontwikkeling van het schrift in de Late Middeleeuwen
Werk-materiaal	• Opdracht 1, 2 en 3 • Afbeeldingen 1 tot en met 6
Voorbereiding voor docent	• Neem deze docentenhandleiding door • Kopieer opdracht 1, 2 en 3 van het werkblad • Zet alles klaar: de leerlingen werken in tweetallen

De werkbladen voor de leerlingen staan achter ‘Leerlingmateriaal’ op pagina 37. De te projecteren afbeeldingen zijn te vinden achter ‘Afbeeldingen bij uitleg’ op pagina 25 en via deze link.[1]

1 www.rug.nl/scholierenacademie

OPDRACHT 1

Werkwijze (± 10 minuten)
Leerlingen gaan aan de slag volgens het principe van denken, delen en uitwisselen. Ze bedenken eerst individueel of de stellingen juist of onjuist zijn. Dan bespreken ze hun antwoorden in tweetallen. Ten slotte bespreken de leerlingen klassikaal hun antwoorden.

ANTWOORDEN OPDRACHT 1

Om te kijken welk beeld je hebt van de Late Middeleeuwen, staan hieronder een paar stellingen. Schrijf onder elke stelling of je denkt dat deze juist of onjuist is.

Tip! Schrijf de antwoorden op 't bord.

1. In de Late Middeleeuwen konden alleen geestelijken en de adel schrijven, de burgers konden niet schrijven.

Onjuist

2. In de Late Middeleeuwen konden alleen de geestelijken en de adel lezen, de burgers konden niet lezen.

Onjuist

3. In de Late Middeleeuwen konden kinderen van alle rangen en standen naar school.

Juist

4. In de Late Middeleeuwen kon men de Bijbel niet zelf lezen omdat deze in het Latijn was geschreven.

Onjuist

5. In de Late Middeleeuwen had de 'gewone' burger geen boeken.

Onjuist

UITLEG

Inleiding: lezen en schrijven in de Late Middeleeuwen
Misschien verwachten de leerlingen dit niet, maar het grootste deel van deze stellingen is onjuist! Alleen de derde stelling klopt. Uit onderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen blijkt dat veel mensen een verkeerd beeld hebben van de lees- en leefcultuur in de Late Middeleeuwen. Vaak wordt gedacht dat 'gewone' mensen niet of nauwelijks konden schrijven, maar dit blijkt niet te kloppen. Niet alleen de rijken en **geestelijken** waren geletterd, maar ook veel 'gewone' burgers konden lezen en schrijven. De opkomst van de **volkstaal** speelt hierbij een rol: steeds meer teksten worden in de Late Middeleeuwen niet in het Latijn, maar (ook) in het Nederlands geschreven. Zo ook de Bijbel. Doordat de Bijbel eerst alleen in het Latijn geschreven werd, konden voornamelijk geestelijken begrijpen wat erin stond, omdat zij het Latijn machtig waren. In de Late Middeleeuwen is een toename te zien van in de volkstaal geschreven (delen van) de Bijbel. Dit betekent dat 'gewone' burgers ook toegang kregen tot Bijbelteksten in hun eigen taal.

Daarnaast blijkt uit testamenten en **boedelinventarissen** van burgers dat zij thuis boeken hadden die ze na hun dood dan meestal schonken aan hun kinderen, maar soms ook aan kloosters, kerken en ziekenhuizen. Hieruit kunnen we afleiden dat mensen in de Late Middeleeuwen, net als tegenwoordig, thuis over boeken beschikten.

Op school leerden kinderen lezen en schrijven. Hoewel er geen leerplicht was zoals nu, was naar school gaan niet alleen voorbehouden aan de allerrijksten: veel 'gewone' burgerkinderen gingen ook naar school. Soms kregen de allerarmste kinderen uit de stad zelfs een gratis plekje op school.

CONTROLEVRAAG BIJ OPDRACHT 1

Welke conclusie kunnen we op basis van de bespreking van de stellingen trekken over de geletterdheid van mensen in de Late Middeleeuwen?

OPDRACHT 2

Werkwijze (± 5 minuten)
Projecteer de afbeeldingen die bij opdracht 2 horen op het scherm of geef de afbeeldingen in print aan de leerlingen (per tweetal). De leerlingen maken de opdracht in tweetallen.

ANTWOORDEN OPDRACHT 2

Hieronder (op het werkblad van opdracht 2) zie je een portret van een scholier, een portret van Maria Magdalena, en een miniatuur uit een handschrift, waarop twee leraressen met leerlingen staan. Het afgebeelde schrijfgerei is genummerd. Noteer achter elk nummer de juiste beschrijving.

1. Ganzenveer

2. Boek

3. Inktpotje

4. Papier met muzieknotatie

5. Draagbare pennenset

6. Wastafeltje

UITLEG

Vervolg: Lezen en schrijven in de Middeleeuwen

De kans is klein dat de leerlingen al het schrijfgerei op de bovenstaande afbeeldingen kunnen herkennen. Tegenwoordig schrijven we allemaal met een balpen in een schrift, maar in de Late Middeleeuwen gebruikte men andere spullen om mee te schrijven. Mensen schreven meestal met een ganzenveer die ze in een inktpotje doopten. Het grote verschil met hoe dit vaak voorgesteld wordt in tv-series, is dat alleen de schacht van de veer gebruikt werd. Het 'vachtje' van de veer werd er vaak afgehaald. Hoe dit eruit zag, kunnen de leerlingen zien op de eerste twee afbeeldingen. Mensen schreven op **perkament** of papier. Papier doet in de loop van de veertiende eeuw zijn intrede in de **Lage Landen**. Deze twee schrijfmaterialen worden in de Late Middeleeuwen naast elkaar gebruikt.

Op de laatste afbeelding hebben de leraressen een draagbare pennenset met een pennetje en inktpotje bij zich. Dit hangt aan hun riem. De rechterscholier heeft een wit blokje aan zijn riem hangen. Dit is een wastafeltje (Latijn: *tabula*). Dit werd vaak gebruikt voor het maken van korte en tijdelijke aantekeningen. Dit deden mensen met een griffel (Latijn: *stylus*). Als de aantekeningen netjes waren overgeschreven of niet meer nodig waren, konden ze de tekst laten verdwijnen door de was warm te laten worden. Dan kon de was weer gladgestreken worden en het wastafeltje opnieuw gebruikt worden voor aantekeningen. De vorm van het wastafeltje en de Latijnse namen van dit schrijfgerei

doen de leerlingen misschien denken aan de tablets van nu.

VALLEND KWARTJE

Het moet de leerlingen duidelijk worden dat de 'gewone' mensen uit de Middeleeuwen meer geletterd waren dan veel mensen denken.

OPDRACHT 3

Werkwijze (± 15 minuten)
Deel de kaartjes uit per tweetal. De leerlingen moeten in duo's proberen de kaartjes in chronologische volgorde te zetten. Na ongeveer vijf minuten is het tijd voor een tussenbespreking:

- Welk schrift is het modernst?
- Welk schrift is het oudst?

Daarna kunnen de leerlingen verder puzzelen, met als extra houvast dat ze nu weten wat de oudste en jongste schriftsoort is.

ANTWOORDEN OPDRACHT 3

1. Capitalis Rustica (Romeinse tijd)

2. Unciaal

3. Karolingisch schrift

4. Gotisch schrift

5. Humanistisch schrift

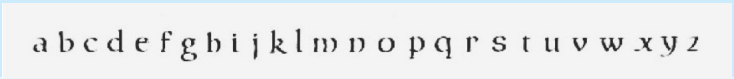

6. Times New Roman (huidige tijd)

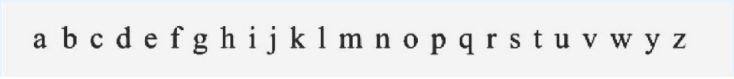

VALLEND KWARTJE

Verrassingseffect: de leerlingen denken waarschijnlijk dat het gotische schrift ouder is, omdat het Karolingische schrift meer op ons huidige schrift lijkt dan het gotische schrift. Het zou 'logisch' zijn als het Karolingische schrift direct voor het humanistische schrift zou staan, maar het gotische schrift staat er nog tussen.

UITLEG

De ontwikkeling van het schrift in West-Europa

Als de leerlingen goed kijken, is er voor hun gevoel misschien iets vreemds aan de hand met deze volgorde. Zo lijkt het humanistische schrift meer op het Karolingisch dan op het gotisch. En dat terwijl het Karolingische schrift (800-1 200) veel ouder is dan het gotische schrift (vanaf 1 200)! Het gotische schrift valt qua vorm een beetje uit de toon. Hoe kan het dat het humanistische schrift meer op het oudere Karolingische schrift lijkt dan op het jongere gotische schrift?

Dit heeft verschillende oorzaken. Het humanistische schrift is ontstaan in Italië, aan het begin van de vijftiende eeuw. Het is een bewuste tegenreactie op het gotische schrift: daarom lijkt het daar helemaal niet op. De ontwikkelaars van het humanistische schrift vonden namelijk dat het gotische schrift te ingewikkeld werd om te lezen, doordat de letters zo dicht op elkaar staan.

Het humanistische schrift is ontwikkeld door de **humanisten**. Zij waren erg geïnteresseerd in de klassieke tijd van Grieken en Romeinen. Dit is ook te zien in het door hen ontwikkelde humanistische schrift. Dit hebben ze namelijk gebaseerd op het Karolingische schrift. Dit schrifttype werd tussen 800 en 1 200 gebruikt, dus na de klassieke tijd waarin de humanisten zo geïnteresseerd waren. Maar juist in de Karolingische tijd zijn veel klassieke teksten overgeschreven. Toen de humanisten deze teksten aan het begin van de vijftiende eeuw onder ogen kregen, waren ze erg enthousiast over de duidelijkheid van de lettervormen. Zo enthousiast, dat ze, als tegenreactie op het volgens hen 'onleesbare' gotisch, een nieuw schrift ontwikkelden dat gebaseerd was op het Karolingisch. Ziedaar: de geboorte van het humanistische schrift.

Onze (druk)letters zijn vervolgens weer gebaseerd op het humanistische schrift. Dit verklaart ook waarom het oudere Karolingische schrift voor ons eenvoudiger te lezen is dan het gotisch.

LES 2:
HET WERK VAN EEN PALEOGRAAF

PRAKTISCHE INFORMATIE LES 2

Tijdsduur	Een les van ongeveer 50 minuten.
Beginsituatie	Leerlingen hebben in les 1 kennisgemaakt met lezen en schrijven in de Late Middeleeuwen. In deze les gaan ze bezig met de vorm en inhoud van een middeleeuwse tekst en het werk van een paleograaf.
Activiteit	Wat gaan we doen? • Opdracht 4: De ontwikkeling van schriftsoorten • Opdracht 5: Wat zien we? • Opdracht 6: Kies de juiste transcriptie • Opdracht 7: Zelf aan de slag!
Leerdoelen	• Leerlingen bewust maken van de ontwikkeling van het schrift in de Late Middeleeuwen • Leerlingen kennis laten maken met de vorm en inhoud van een tekst uit de Middeleeuwen • Leerlingen laten ervaren wat een paleograaf doet
Werk-materiaal	• Opdracht 4, 5, 6 en 7 • Afbeeldingen 1 tot en met 11
Voorbereiding voor docent	• Neem deze docentenhandleiding door • Kopieer opdracht 4, 5, 6 en 7 van het werkblad • Zet alles klaar: de leerlingen werken in tweetallen

De werkbladen voor de leerlingen staan achter ‘Leerlingmateriaal’ op pagina 37. De te projecteren afbeeldingen zijn te vinden achter ‘Afbeeldingen bij uitleg’ op pagina 25 en via deze link.[1]

1 www.rug.nl/scholierenacademie

OPDRACHT 4

Werkwijze (± 5 minuten)
Opdracht 4 helpt de leerlingen weer in het onderwerp te komen. Dit doen ze aan de hand van het principe van denken, delen en uitwisselen. Leerlingen proberen eerst individueel de vragen te beantwoorden. Dan bespreken ze hun antwoorden in tweetallen. Ten slotte bespreken de leerlingen klassikaal hun antwoorden.

OPDRACHT 4

De humanisten zijn niet de enigen die zich afzetten tegen hun directe voorganger. Veel gebeurtenissen in de geschiedenis zijn tegenreacties op datgene wat er direct aan voorafgegaan is.

1. Bedenk drie voorbeelden van hoe kinderen zich afzetten tegen hun ouders.

2. Bedenk een 'tegenbeweging' in:
   a. de samenleving
   b. de kunst

ANTWOORDSUGGESTIES OPDRACHT 4

Tip! Inventariseer de antwoorden op 't bord.

1. De meeste voorbeelden zijn te vinden in hoe pubers zich tegen de smaak of de wensen van hun ouders afzetten. Voorbeelden:
- andere muziek luisteren dan hun ouders;
- de muziek van hun ouders stom vinden;
- andere kleding dragen dan hun ouders willen;
- de kleding van hun ouders stom vinden;
- niet op de afgesproken tijd thuiskomen;
- vakanties of dagjes uit stom vinden;
- niet willen meehelpen in het huishouden.

2a.
- de ontzuiling;
- feminisme (Dolle Mina's);
- activisten tegen Zwarte Piet;
- de Reformatie.

2b.
- romantiek (reactie op de Verlichting);
- realisme (reactie op romantiek);
- surrealisme (reactie op rationalisme);
- modernisme (reactie op realisme).

VALLEND KWARTJE

Je afzetten tegen vorige generaties is van alle tijden.

UITLEG

Het gotische schrift

Nu we weten waarom het gotische schrift er wat anders uitziet dan de omringende schriftsoorten, is het tijd om in te zoomen op deze speciale schriftsoort. Misschien vonden de humanisten het maar niets, maar feit blijft dat het gotische schrift het meest gebruikte schrift is in de boekproductie van de Middeleeuwen en zelfs nog in de eeuwen daarna. Om de mensen in de Late Middeleeuwen beter te leren begrijpen, is het belangrijk dat we kunnen lezen wat zij geschreven hebben. Daarom gaan we nu bezig met het leren ontcijferen van het gotische schrift. Dit is het werk dat sommige wetenschappers ook doen. Dit zijn dan **paleografen**. Paleografen hebben kennis van oud schrift en de ontwikkeling daarvan. Ze houden zich met name bezig met het ontcijferen, dateren en lokaliseren van oude teksten. De leerlingen hebben eerder in deze lessenserie al wat geleerd over oud schrift en de ontwikkeling van oud schrift. Hoewel het voor deze les iets te ver gaat om te

leren hoe je teksten kunt dateren en lokaliseren, kunnen we wel een begin maken met het ontcijferen en overschrijven van oude teksten. Dit noemen we **transcriberen**.

OPDRACHT 5

Werkwijze (± 2 minuten)
Projecteer de afbeelding die bij opdracht 5 hoort op het scherm en/of geef de afbeeldingen in print aan de leerlingen (per tweetal). Deze opdracht wordt vervolgens klassikaal uitgevoerd. Doel is om de leerlingen goed naar de gotische letters te laten kijken.

ANTWOORDSUGGESTIES OPDRACHT 5

Tip! Inventariseer de antwoorden op 't bord.

De ingewikkelde vorm van de hoofdletters.
De hoofdletter *U* ontbreekt.
De hoofdletter en kleine letter *J* ontbreken.
Er staat een letter bij die we nu niet meer gebruiken (de *ſ*, stok-s).
De letters zijn relatief zwaar.

UITLEG

Voordat de leerlingen gaan transcriberen, is het belangrijk om eerst meer te weten over de ontwikkeling van het Karolingische naar het gotische schrift en de maatschappelijke context van deze ontwikkeling. We beginnen met de maatschappelijke context.

De maatschappelijke context

In de Late Middeleeuwen veranderde er een heleboel. Zo trokken steeds meer mensen van het platteland naar de stad, wat zorgde voor verstedelijking. Daarnaast ging het economisch beter. Deze twee factoren zorgden ervoor dat er een groeiende behoefte was aan schriftelijke communicatie, zodat mensen bijvoorbeeld afspraken vast konden leggen. Vooral stadsbesturen en de kerk gingen steeds meer schrijven.

Niet alleen de kerk en de overheid gingen meer schrijven. Het belang van de 'gewone' burgers groeide ook. Zo moesten handelaren ook schrijfvaardig zijn, bijvoorbeeld om rekeningen op te stellen. Daarnaast kregen steeds meer burgers toegang tot scholing, waar ze ook leerden lezen en schrijven.

Samenvattend: in de Late Middeleeuwen wilden en konden steeds meer mensen schrijven: van stadsbestuurders en kerkelijke personen tot aan 'gewone' handelaren en ambachtslieden.

Projecteer tijdens deze uitleg afbeelding 1, om het verschil tussen het Karolingische en het gotische schrift te illustreren.

De ontwikkeling van het Karolingische naar het gotische schrift

Omdat de schriftelijke cultuur steeds verder groeide, begonnen er problemen te ontstaan met het Karolingische schrift. Mensen schreven op perkament, wat erg tijdrovend en kostbaar was om te maken. Het Karolingische schrift is 'plat' en breed, waardoor het relatief veel ruimte inneemt op een bladzijde. Om ruimte te besparen, maakten de mensen de letters wat smaller en hoger, waardoor ze compacter werden. Ook werd de regelafstand kleiner. Zo pasten er meer letters op een pagina. De compactere letters werden steeds wat dikker gemaakt. Daarnaast werden veel teksten in twee of meer kolommen geschreven, in plaats van over de hele breedte van de pagina. Dit maakt de compactere tekst makkelijker leesbaar. Zo ontwikkelde het Karolingische schrift zich langzaam tot het gotische schrift.

Kenmerken van het gotische schrift

Om het gotische schrift te kunnen lezen, is het belangrijk om een paar dingen te weten. Sommige letters zien er anders uit dan in ons huidige alfabet. Doordat de gotische letters zo dicht op elkaar werden geschreven, moesten sommige letters veranderen om de tekst leesbaar te houden.

Projecteer tijdens deze uitleg afbeelding 2 tot en met 8, om de genoemde veranderingen te illustreren.

Als de letters dicht op elkaar geschreven worden, lijkt *cl* erg op een *d*. Daarom is in het gotische schrift de stok van de *d* schuin, in plaats van recht: de stok buigt af naar links. Zo konden mensen het verschil zien tussen *cl* en *d*.

Doordat gotische letters vrij dik zijn, kan de *h* op een *b* lijken. Dit is opgelost door het rechterpootje van de *h* een stukje onder de regel door te laten lopen. Door dat haaltje kunnen lezers de *h* eenvoudig herkennen.

In het Karolingische schrift waren er nog geen puntjes op de *i*. Dit is pas tijdens het

gotische schrift ontstaan. Doordat de letters zo dicht op elkaar staan, is het moeilijk om de *m, n, u* en *i* van elkaar te onderscheiden. Door een puntje of een streepje boven de *i* te zetten, onderscheidt de *i* zich meer van de andere letters, waardoor de tekst eenvoudiger gelezen kan worden.

Letters staan dicht op elkaar in het gotische schrift. Daardoor worden letters soms aan elkaar geplakt. Dit heet een **rondboogverbinding**. De rechterkant van bijvoorbeeld een *b*, *p* of *d* plakt dan aan de linkerkant van bijvoorbeeld een *e*, *a* of *o*.

In het gotische schrift worden veel afkortingen gebruikt. Deze kun je meestal herkennen aan een streepje of een apostrof boven de letter die voor de afkorting komt. Een streepje boven een letter betekent meestal dat er een *n* of *en* toegevoegd moet worden, zoals bij *beghinnen van*. Uitzondering hierop is de afkorting *ēn*. Dit betekent *ende*. Een apostrof betekent meestal dat er een *r* of *er* toegevoegd moet worden. Zo moest men *d'* lezen als *der*.

Er werd in de Late Middeleeuwen veel over het christelijke geloof geschreven. Hier kwamen ook afkortingen aan te pas. De naam Jezus Christus werd bijvoorbeeld vaak afgekort, omdat dit zo vaak geschreven werd. Een voorbeeld van een afkorting van de naam Jezus Christus is *ih's xp's*.

Net als tegenwoordig hadden mensen in de Late Middeleeuwen hun eigen handschrift. Niet iedereen schreef in netjes gotisch boekschrift, zoals het voorbeeld van de Beatrijs dat de leerlingen net hebben gezien. Dat duurde veel te lang voor gewoon gebruik. We gaan even kijken naar een paar voorbeelden van hoe 'gewone' mensen schreven: soms heel netjes, maar soms ook moeilijk leesbaar.

Projecteer afbeelding 9 tot en met 11. Zo kunnen de leerlingen verschillende handschriften in het gotisch zien.

UITLEG

Transcriberen

Het lezen en begrijpen van het gotische schrift is soms een hele opgave. Vooral de hierboven genoemde afkortingen kunnen voor problemen zorgen. Ook de compactheid van de letters kan voor moeilijkheden zorgen, met als voorbeeld de rondboogverbindingen. Door veel oefening kunnen leerlingen na een tijdje het gotische schrift bijna net zo makkelijk lezen als onze huidige letters. Zover gaan we in deze les niet komen, maar we gaan wel een eerste stap zetten in het wetenschappelijke veld van de paleografie. Er zijn een paar regels die de leerlingen moeten onthouden als ze straks een tekst transcriberen:

1. Als de brontekst op een nieuwe regel begint, dan doe jij dat ook in je transcriptie.
2. Hoofdletters en kleine letters neem je over zoals ze in de brontekst staan. Vaak hebben namen geen hoofdletter en het begin van een zin vaak ook niet. Die voeg je in je transcriptie dan ook niet toe.
3. Als je een afkorting ziet, zoals *ēn*, dan schrijf je dat in je transcriptie als *ende*. Dit doe je bijvoorbeeld ook voor *d'* (*der*). Je zet dus altijd een streep onder de letters die in de

originele tekst weggelaten zijn.

4. Je schrijft precies over wat er in de tekst staat. Als er bijvoorbeeld *daer* in de tekst staat, schrijf je in je transcriptie ook *daer* en niet *daar*.
5. De *u* en de *v* werden vaak door elkaar gebruikt. Als er in de tekst bijvoorbeeld *leuen* staat en er wordt *leven* bedoeld, kun je gewoon *leven* in je transcriptie zetten. Het aanpassen van de *u* en de *v* is de enige uitzondering op regel 4.

De brontekst

Afbeelding 9 tot en met 11 zijn allemaal handschriften van mensen die niet in kloosters woonden, maar in de stad. Niet al deze teksten zijn even eenvoudig om te lezen en te begrijpen. Om de leerlingen eens kennis te laten maken met het werk van een onderzoeker, gaan we een voorproefje geven van hoe het is om zo'n tekst te transcriberen. We gaan werken met de tekst die de leerlingen op pagina 45 zien. Deze tekst is voor een 'gewone' burger geschreven. Aan het einde van deze les weten de leerlingen als het goed is voor wie deze tekst geschreven is.

OPDRACHT 6

Werkwijze (± 5-10 minuten)
De leerlingen gaan eerst individueel aan de slag met opdracht 6. Vervolgens wordt de opdracht klassikaal besproken.

OPDRACHT 6

1. Bekijk de knipsels hieronder en zoek ze op in de tekst.

2. Trek lijntjes tussen de knipsels (links) en wat volgens jou de transcriptie (rechts) is. Er is steeds één oplossing goed en één fout.

ANTWOORDEN OPDRACHT 6

eweliker
ewehiker

martha
mtutha

voucvellé
volscreven

heiheer
heiliger

duechden
duechoen

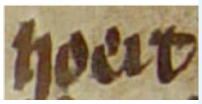

hoert
hocit

wechden
duechden

ende
enen

h
lj

UITLEG

Nu de leerlingen een beetje bekend zijn geraakt met de vorm van de letters in deze tekst, gaan ze in een groepje een tekstfragment transcriberen. Als iedereen klaar is, worden de transcripties klassikaal besproken.

OPDRACHT 7

Werkwijze (± 20 minuten)
Maak groepjes van vier. De leerlingen gaan eerst 5 minuten puzzelen zonder hulp van de docent. Na 5 minuten mag je als hulplijn ingeschakeld worden. Je kunt knelpunten klassikaal bespreken (5 minuten) of bij de groepjes langsgaan terwijl ze doorwerken (5 minuten). Nadat de leerlingen geholpen zijn, gaan ze weer 5 minuten aan de slag. Daarna volgt de nabespreking (5 minuten).

ANTWOORD OPDRACHT 7

Transcriptie
Dit boec hoert toe goed
scalc de volf in duechden
moet hi leven ende wi oec
also ende die dit boec heeft
gescreven bidt voer hem in
dit leven dat hem god van
hemelrike sine sonden verge
ven ewelike Ende ons allen
te samen die in christus namen
seggen amen

Lopende tekst
Dit boec hoert toe goedscalc de volf in duechden moet hi leven ende wi oec also ende die dit boec heeft gescreven bidt voer hem in dit leven dat hem god van hemelrike sine sonden vergeven ewelike Ende ons allen te samen die in christus namen seggen amen

Let erop dat de woorden *goedscalc* en *vergeven* afgebroken worden in de tekst. Goedscalc de Volf is de naam van de eigenaar van het handschrift.

CONTROLEVRAGEN

- Voor wie is dit boek geschreven?
- Wat doet een paleograaf?

VERDIEPENDE OPDRACHT

VERDIEPENDE OPDRACHT

De verdiepende opdracht is een extra blad voor snelle leerlingen of wanneer je meer aandacht aan het onderwerp van deze lesbrief wil besteden. De verdiepende opdracht is een blad met instructies voor de leerling: ze kunnen hier in principe dus individueel aan werken. Opdracht 1 heeft geen antwoordmodel, dit is een inleidende opdracht voor opdracht 2.

ANTWOORDEN VERDIEPENDE OPDRACHT 2

1. Gehistorieerde initiaal
2. Miniatuur
3. Randversiering
4. Lombarde
5. Hoofdletterkolom
6. Rubricering

TESSA DE VRIES

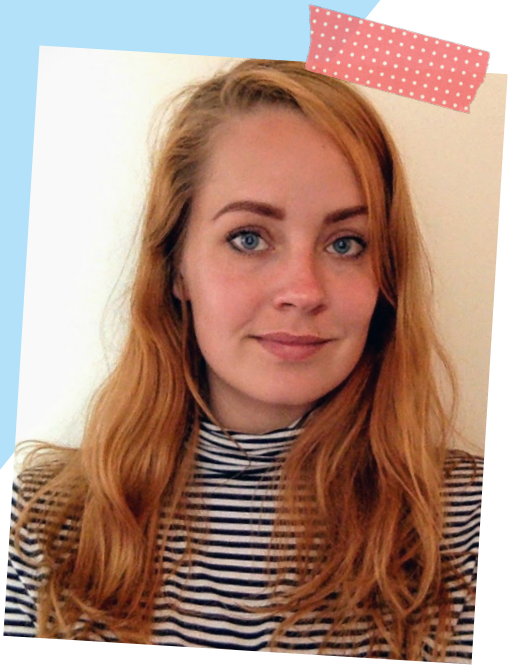

Tessa de Vries is masterstudente aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ze studeert Neerlandistiek en is voornamelijk geïnteresseerd in historische letterkunde. Ze heeft deze lessenserie gemaakt in het kader van haar masterstage. Tijdens deze stage heeft ze samengewerkt met de onderzoeksgroep *Cities of Readers: Religious Literacies in the Long Fifteenth Century* (Rijksuniversiteit Groningen), de Scholierenacademie van de Rijksuniversiteit Groningen en het Museum voor Religieuze Kunst in Uden.

ONDERZOEKSPROJECT *CITIES OF READERS*

Het door het NWO gefinancierde onderzoeksproject *Cities of Readers* onderzoekt de religieuze leescultuur van leken in de zogenoemde lange vijftiende eeuw: van 1400 tot 1550. Uit dit (op het moment van schrijven nog lopende) onderzoek blijkt dat middeleeuwse burgers actieve lezers en schrijvers waren van religieuze teksten. Nog voor de Reformatie in circa 1550 lazen leken dezelfde spirituele geschriften als kloosterlingen en wisselden ze hun werkzaamheden af met gebed en devotie.

Uit dit onderzoek is de tentoonstelling De Stad als Klooster ontstaan. Deze tentoonstelling is te zien in het Museum voor Religieuze Kunst in Uden en loopt van 6 november 2018 tot en met 28 januari 2019. De tentoonstelling richt zich op de religieuze leescultuur en devotie van burgers en kloosterlingen in de Late Middeleeuwen.

MEER LEZEN?

Kijk voor meer informatie over dit onderzoeksproject en de tentoonstelling op:
www.rug.nl/research/icog/research/researchgroups/cities-of-readers/
readers.hypotheses.org/cities-of-readers-research-team
www.museumvoorreligieuzekunst.nl/tentoonstellingen/de-stad-als-klooster

AFBEELDINGEN VOOR BIJ DE UITLEG

Afbeelding 1. De ontwikkeling van Karolingisch naar gotisch schrift: links Karolingisch, rechts gotisch.

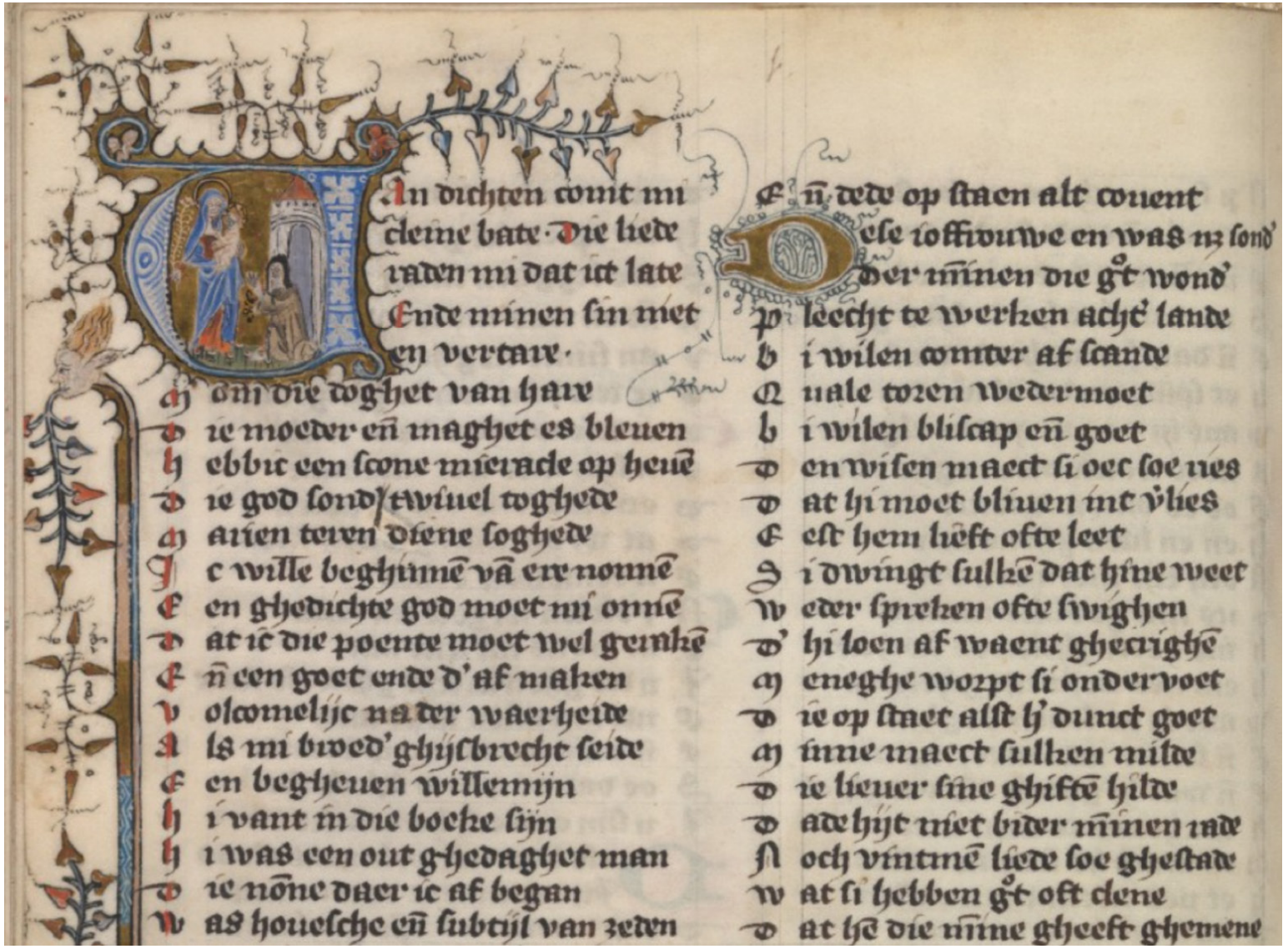

Afbeelding 2. Kenmerken van het gotische schrift: Beatrijs leeg.

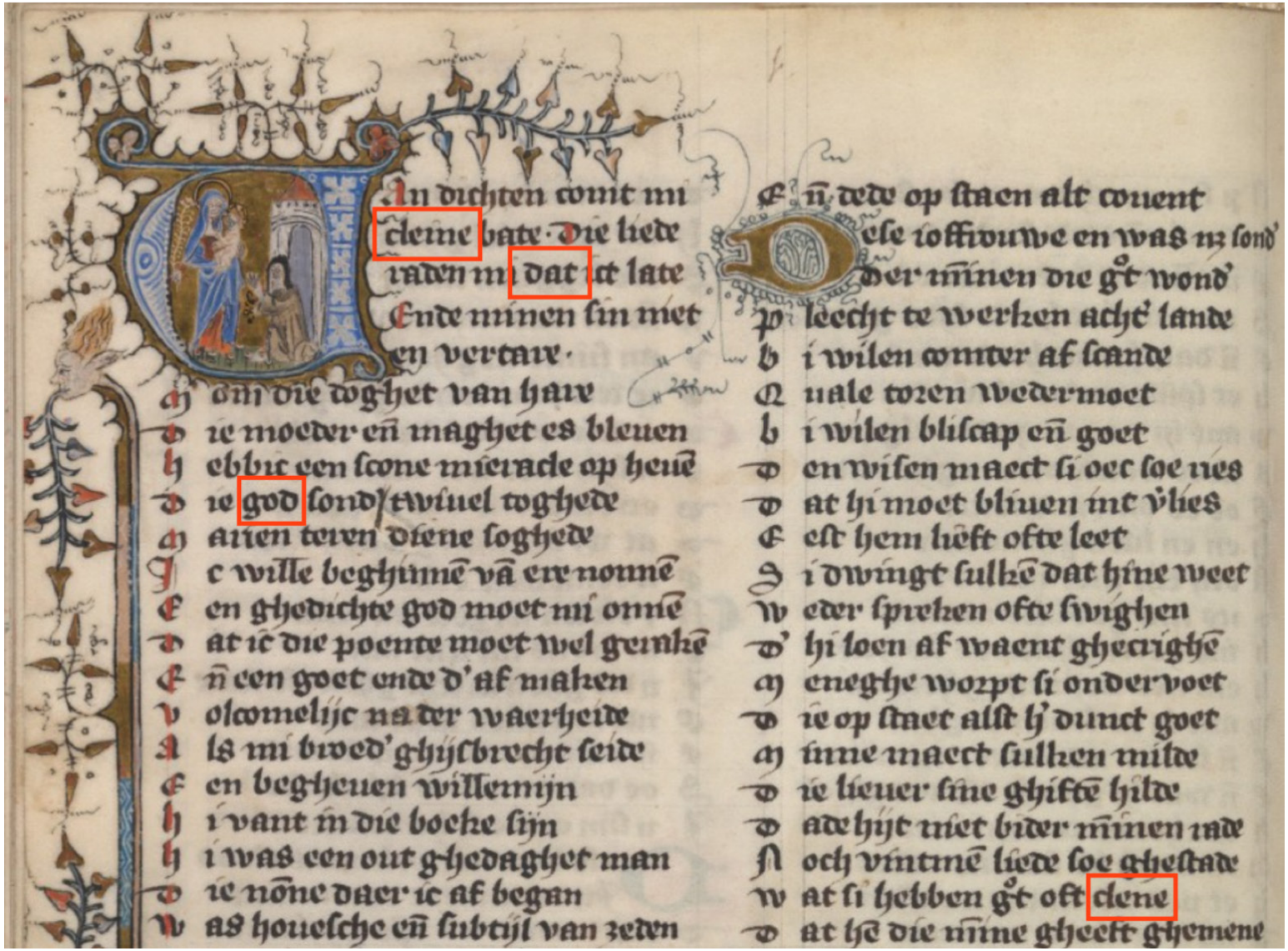

Afbeelding 3. Kenmerken van het gotische schrift: Beatrijs, verschil cl/d.

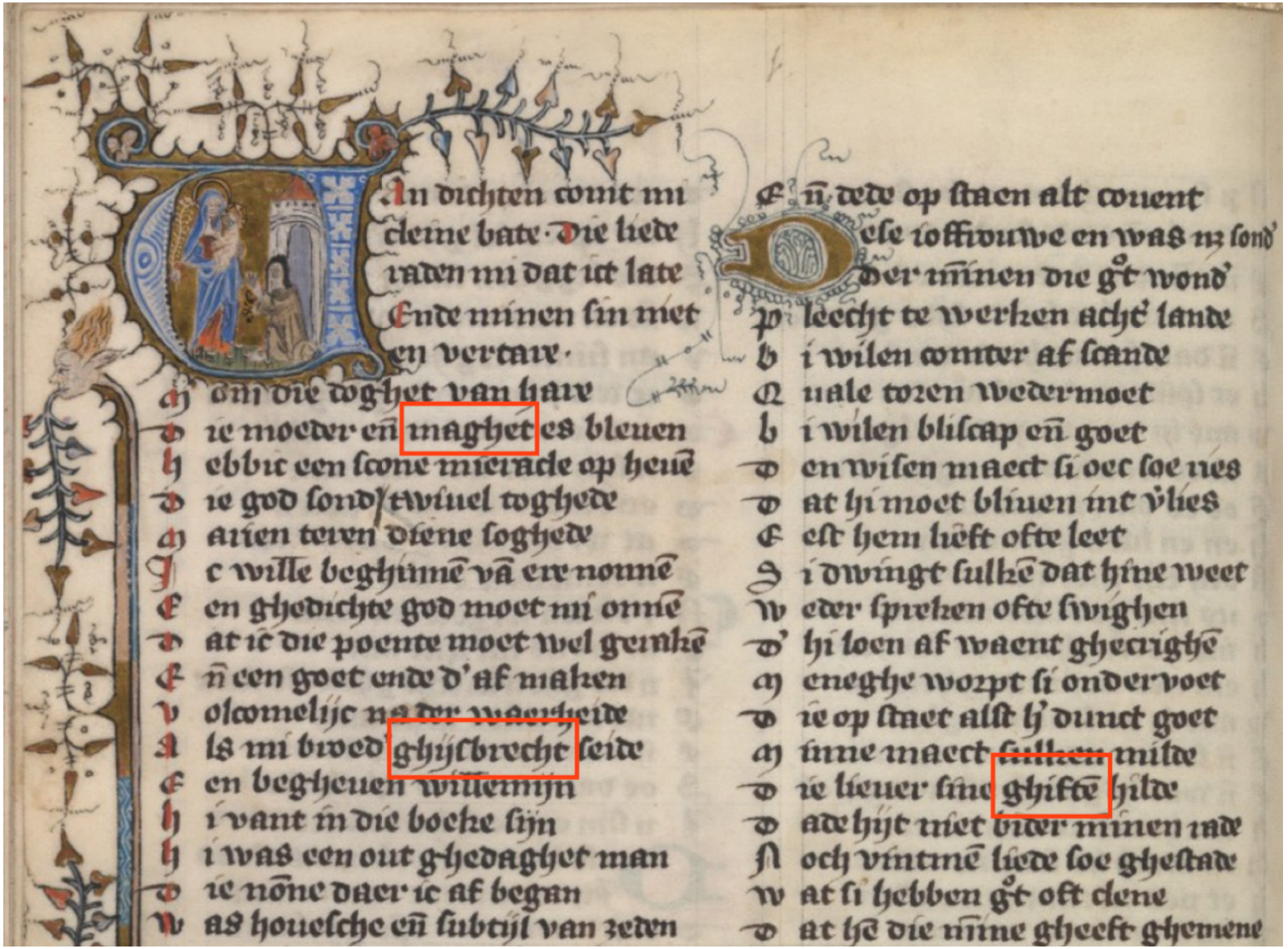

Afbeelding 4. Kenmerken van het gotische schrift: Beatrijs, h.

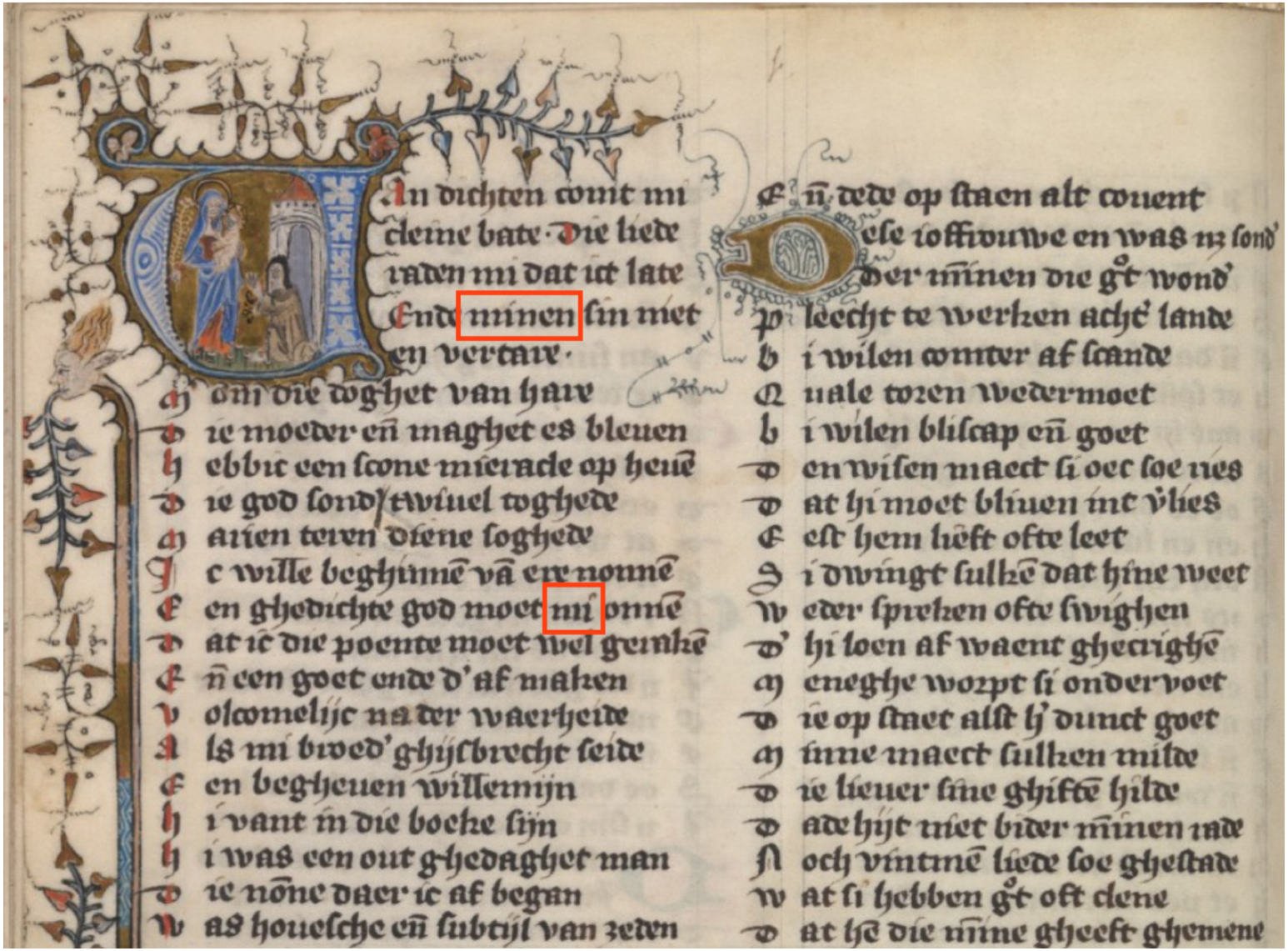

Afbeelding 5. Kenmerken van het gotische schrift: Beatrijs, puntjes op de i.

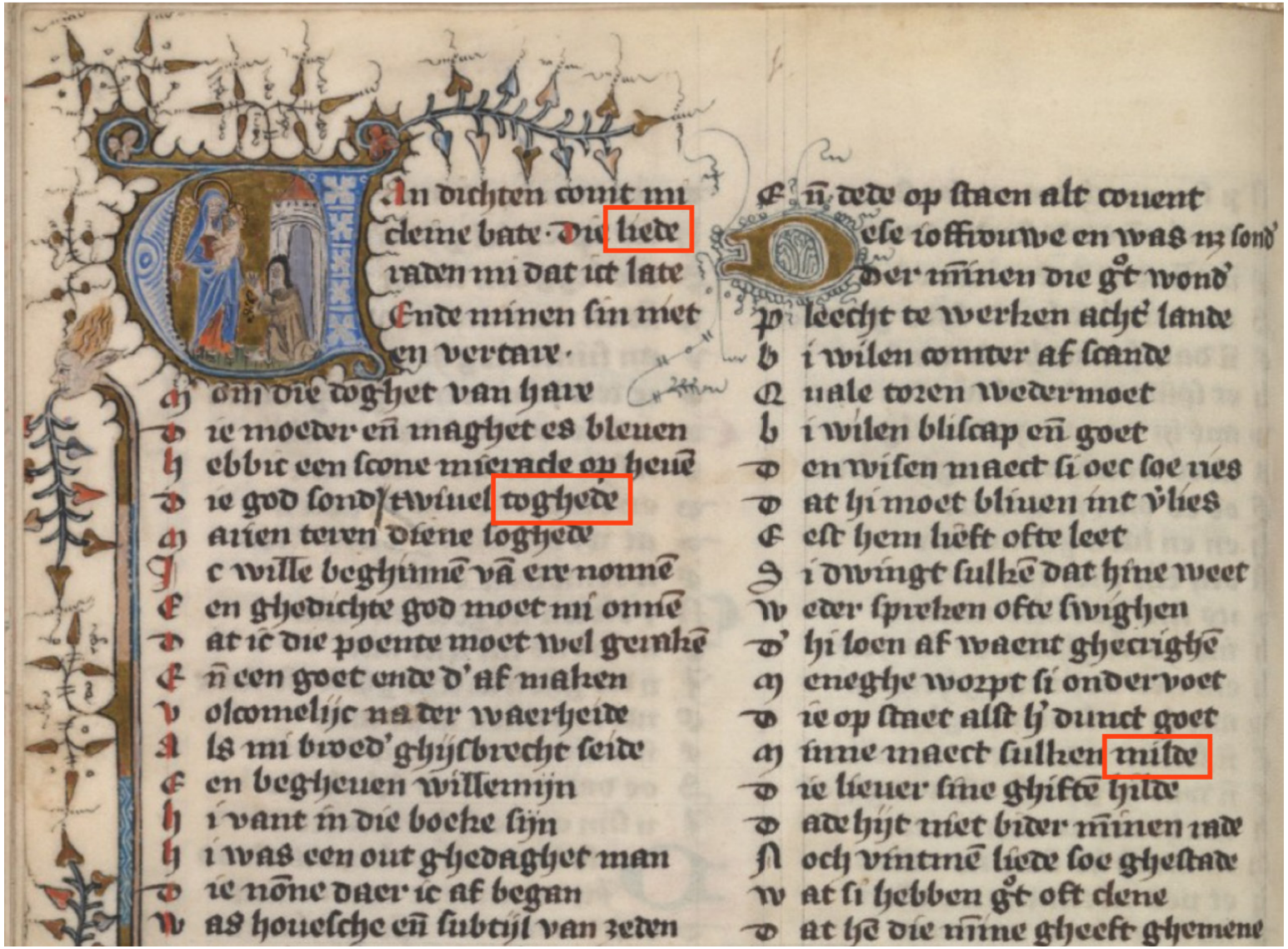

Afbeelding 6. Kenmerken van het gotische schrift: Beatrijs, rondboogverbindingen.

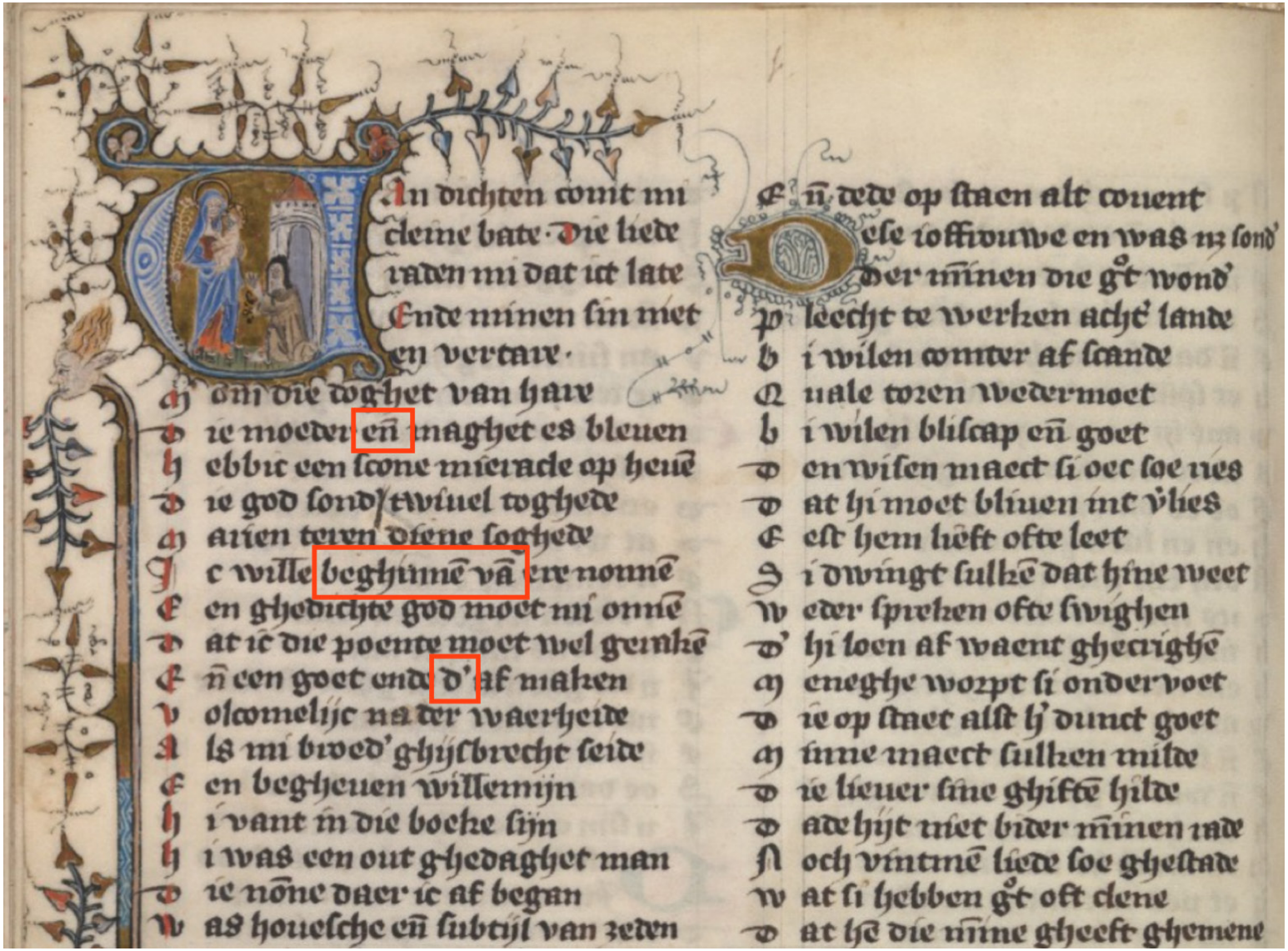

Afbeelding 7. Kenmerken van het gotische schrift: Beatrijs, afkortingen.

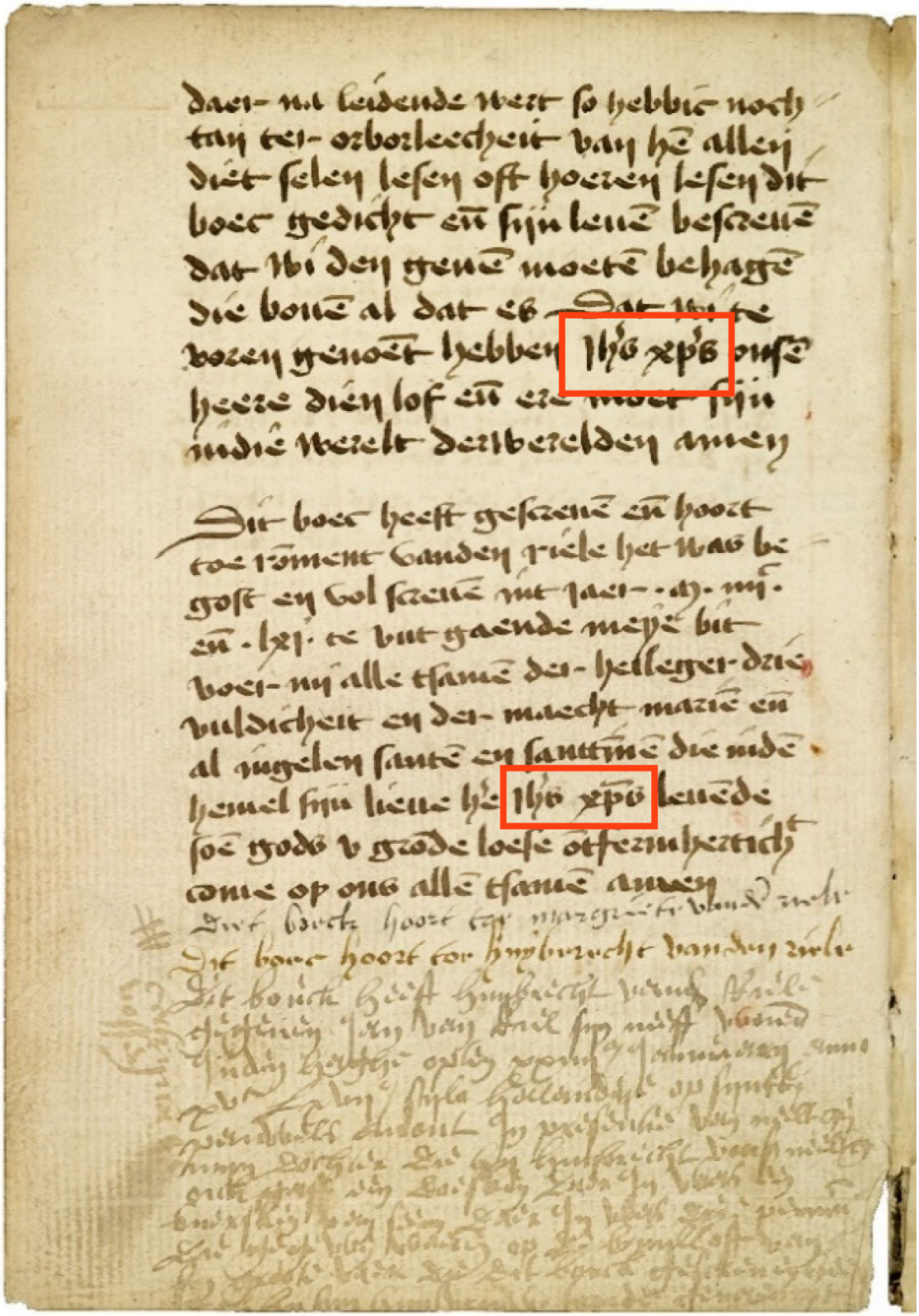

Afbeelding 8. Kenmerken van het gotische schrift: nomen sacrum.

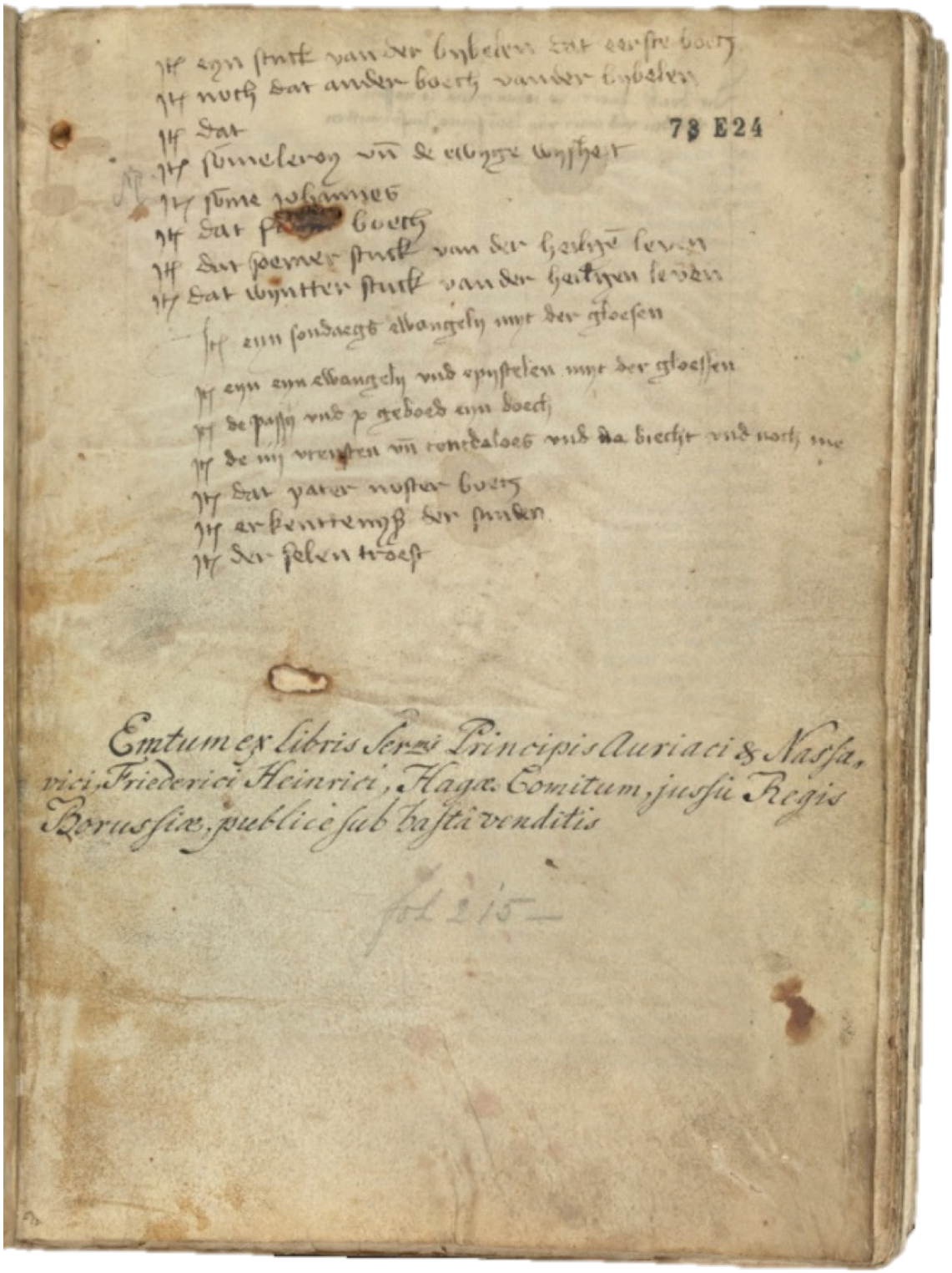

Afbeelding 9. Voorbeelden gotisch schrift.

(301) Amsterdam BU 512 f. 1, 135r (Alkmaar) text. 1406

Planche 516

Afbeelding 10. Voorbeelden gotisch schrift.

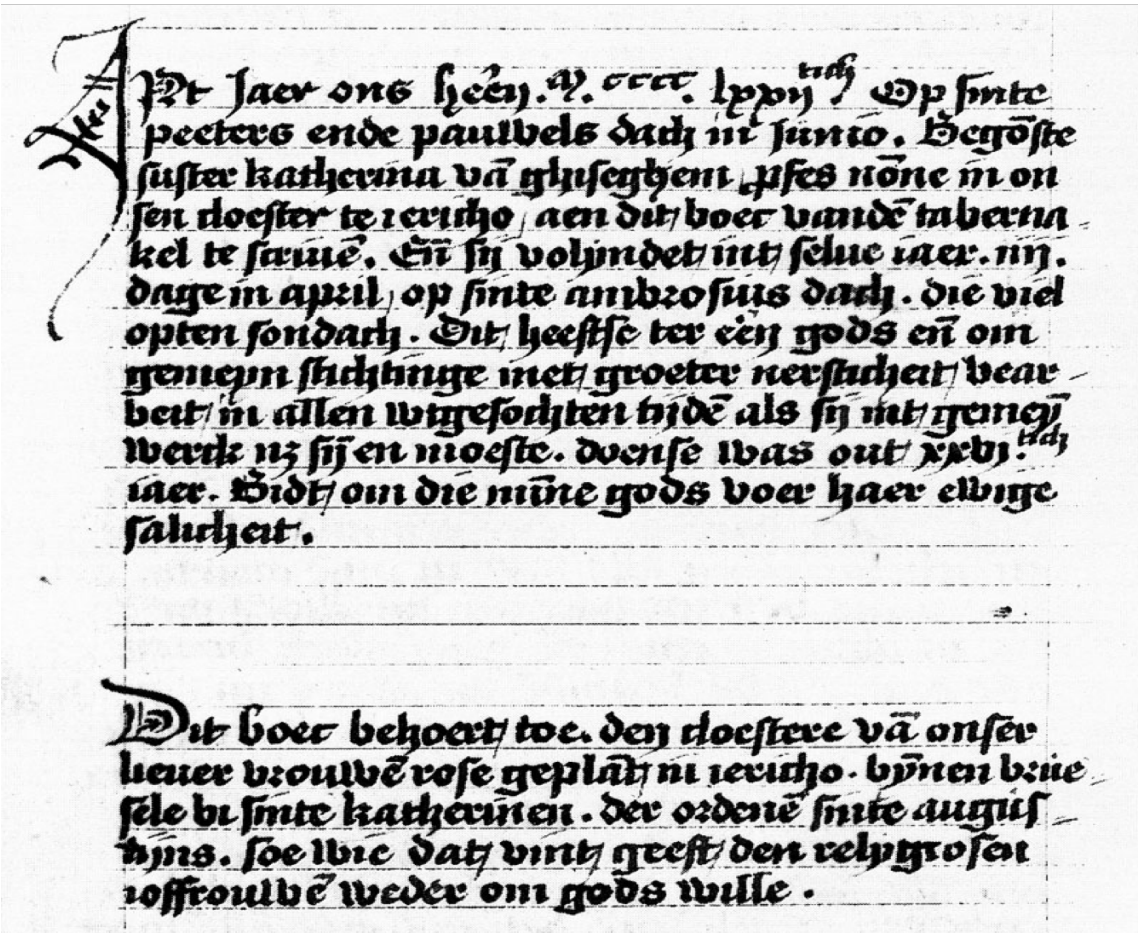

Afbeelding 11. Voorbeelden gotisch schrift.

LEERLING-MATERIAAL

OPDRACHT 1

Om te kijken welk beeld je hebt van de Late Middeleeuwen, staan hieronder een paar stellingen. Schrijf onder elke stelling of je denkt dat deze juist of onjuist is.

1. In de Late Middeleeuwen konden alleen geestelijken en de adel schrijven, de burgers konden niet schrijven.

2. In de Late Middeleeuwen konden alleen de geestelijken en de adel lezen, de burgers konden niet lezen.

3. In de Late Middeleeuwen konden kinderen van alle rangen en standen naar school.

4. In de Late Middeleeuwen kon men de Bijbel niet zelf lezen omdat deze in het Latijn was geschreven.

5. In de Late Middeleeuwen had de ‘gewone’ burger geen boeken.

OPDRACHT 2

Op het afbeeldingenblad van deze opdracht zie je een portret van een scholier, een portret van Maria Magdalena, en een miniatuur uit een handschrift, waarop twee leraressen met leerlingen staan. Het afgebeelde schrijfgerei is genummerd. Noteer achter elk nummer de juiste beschrijving.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

OPDRACHT 3

Je hebt zes kaartjes met het alfabet van zes schriftsoorten. Bekijk de kaartjes eerst goed.

1. Probeer de schriftsoorten in de chronologische volgorde te zetten.

2. Onderbouw je keuze. Waarom heb je voor deze volgorde gekozen?

OPDRACHT 2

AFBEELDINGEN

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u x y
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z
a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w y z

OPDRACHT 4

De humanisten zijn niet de enigen die zich afzetten tegen hun directe voorganger. Veel gebeurtenissen in de geschiedenis zijn tegenreacties op datgene wat er direct aan voorafgegaan is.

1. Bedenk drie voorbeelden van hoe kinderen zich afzetten tegen hun ouders.

2. Bedenk een ‘tegenbeweging’ in:
   a. de samenleving
   b. de kunst

OPDRACHT 5

Je ziet het alfabet in het gotische en het humanistische schrift. Het humanistische schrift lijkt zoals je ziet veel op onze huidige letters. Het gotische schrift is in beide rijen de bovenste: daar moet je naar kijken voor deze opdracht.

Wat valt je op aan de gotische letters? Noem ten minste drie kenmerken die anders zijn dan onze eigen letters.

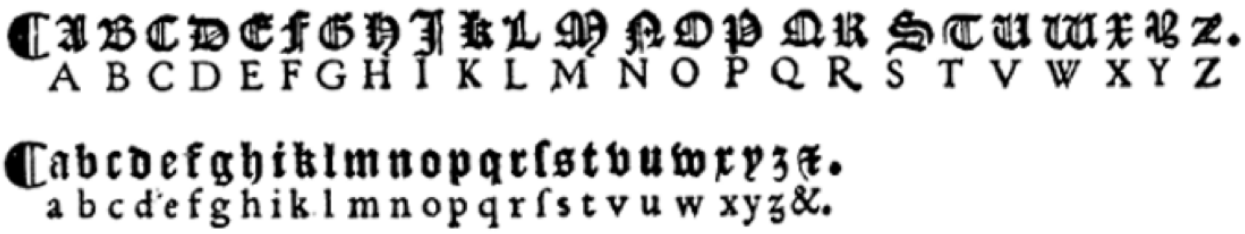

OPDRACHT 6

1. Bekijk de knipsels hieronder en zoek ze op in de tekst.

2. Trek lijntjes tussen de knipsels (links) en wat volgens jou de transcriptie (rechts) is. Er is steeds één oplossing goed en één fout.

eweliker
ewehiker

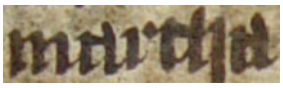

martha
mtutha

voucvellé
volscreven

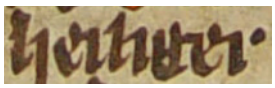

heiheer
heiliger

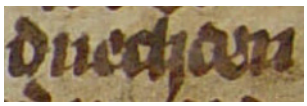

duechden
duechoen

hoert
hocit

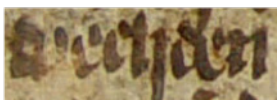

wechden
duechden

ende
enen

h
lj

OPDRACHT 6

AFBEELDING

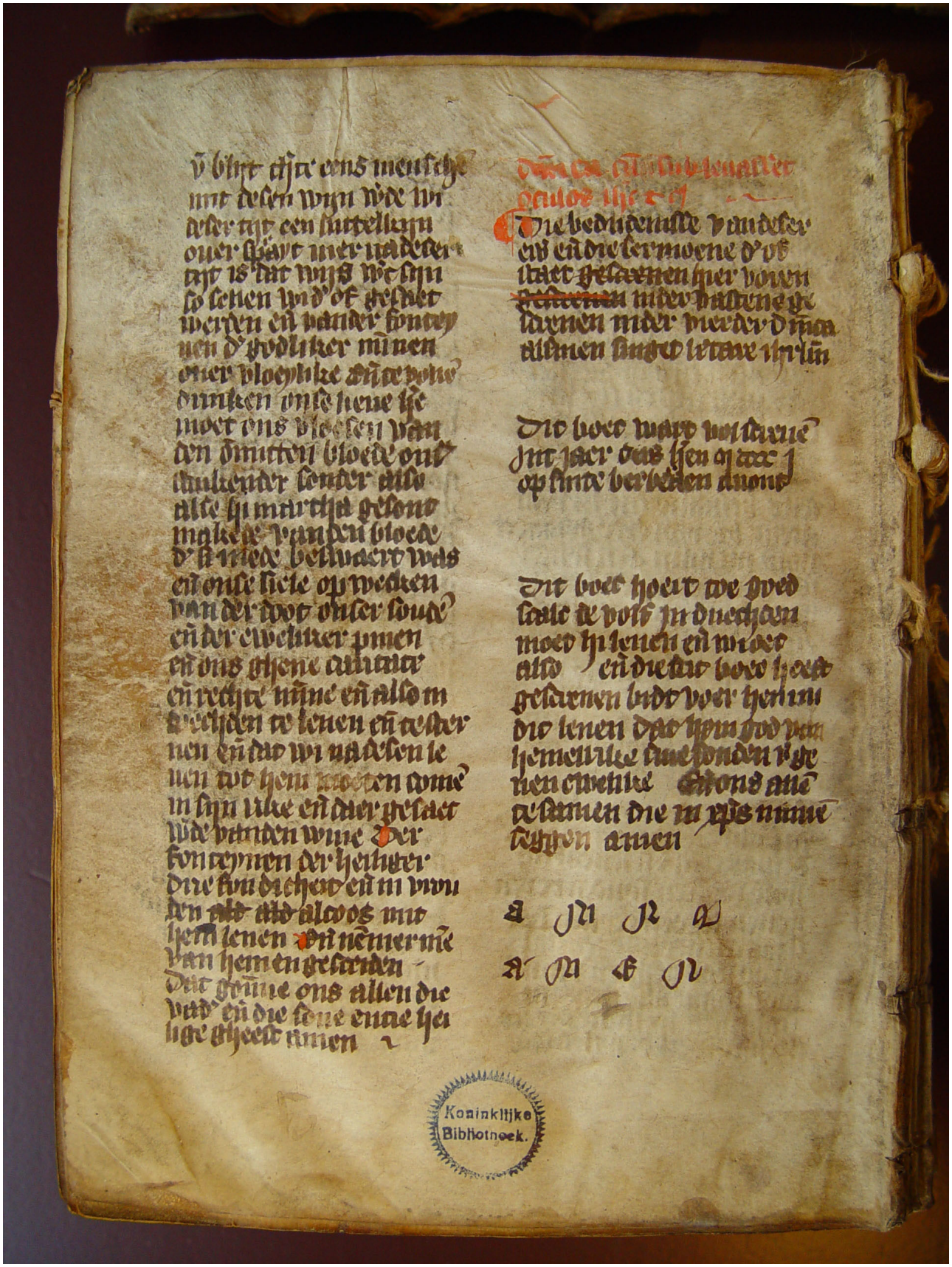

OPDRACHT 7

Transcribeer met je groepje de tekst. Probeer eerst zelf uit te vinden wat er staat. Pas na 5 minuten kunnen jullie je docent om hulp vragen. Er zijn een paar regels die je moet onthouden bij het transcriberen:

1. Als de brontekst op een nieuwe regel begint, dan doe jij dat ook in je transcriptie.

2. Hoofdletters en kleine letters neem je over zoals ze in de brontekst staan. Vaak hebben namen geen hoofdletter en het begin van een zin vaak ook niet. Die voeg je in je transcriptie dan ook niet toe.

3. Als je een afkorting ziet, zoals *eñ*, dan schrijf je dat in je transcriptie als *en<u>de</u>*. Dit doe je bijvoorbeeld ook voor *d' (d<u>er</u>)*. Je zet dus altijd een streep onder de letters die in de originele tekst weggelaten zijn.

4. Je schrijft precies over wat er in de tekst staat. Als er bijvoorbeeld *daer* in de tekst staat, schrijf je in je transcriptie ook *daer* en niet *daar*.

5. De *u* en de *v* werden vaak door elkaar gebruikt. Als er in de tekst bijvoorbeeld *leuen* staat en er wordt *leven* bedoeld, kun je gewoon *leven* in je transcriptie zetten. Het aanpassen van de *u* en de *v* is de enige uitzondering op regel 4.

OPDRACHT 7

AFBEELDING

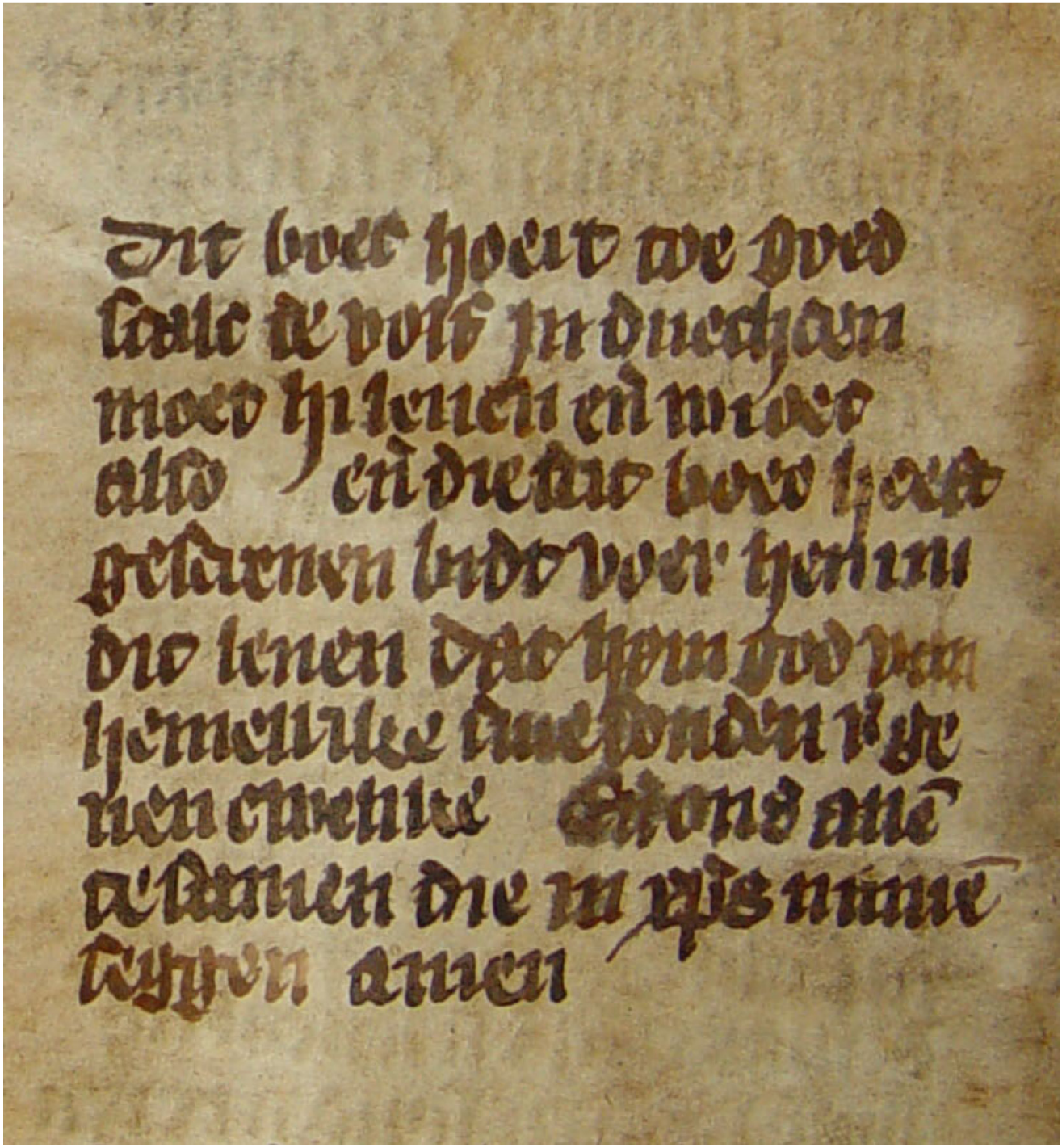

VERDIEPENDE OPDRACHT

Nu je veel geleerd hebt over het gotische schrift, is het interessant om te kijken naar een ander belangrijk aspect van middeleeuwse handschriften: verluchting. Dit zijn versieringen van de 'kale' tekst.

Op de volgende pagina zie je een bladzijde uit de Spieghel Historiael (± 1330) van Jacob van Maerlant. Op deze bladzijde wordt een Bijbelverhaal verteld: het begin van Gods schepping van de aarde (Genesis). Hier zijn veel verschillende voorbeelden te zien van verluchting in middeleeuwse handschriften.

Bekijk de bladzijde van de Spieghel Historiael op de volgende pagina. Je ziet hier verschillende soorten verluchting.

Probeer zes soorten verluchting te vinden op deze pagina. Tip: de namen van de soorten verluchting die je kunt vinden zijn: gehistorieerde initiaal, lombarde, hoofdletterkolom, miniatuur, rubricering en randversiering.

VERDIEPENDE OPDRACHT

AFBEELDING

UITLEG

Zoals je hebt kunnen zien op de vorige pagina, zijn er verschillende manieren om een handschrift te versieren. Verluchting werd meestal niet aangebracht door de schrijver van het boek, maar door iemand anders. Lang niet elk handschrift had deze versieringen. Veel boeken bestaan alleen uit tekst. Andere boeken hebben kleine, subtiele versieringen. In sommige boeken, zoals de Spieghel Historiael, wordt helemaal uitgepakt: dan zie je prachtige versieringen die eruitzien als kunstwerkjes. Soms wordt zelfs bladgoud gebruikt! Hoe rijker degene was waarvoor het boek werd gemaakt, hoe mooier en uitbundiger de versieringen waren.

Op de volgende pagina zie je nogmaals dezelfde bladzijde uit de Spieghel Historiael van Van Maerlant. Nu zijn de verschillende soorten verluchting genummerd.

Bekijk de bladzijde van de Spieghel Historiael op de volgende pagina. Benoem de genummerde versieringen. Je kunt kiezen uit de volgende termen: miniatuur, gehistorieerde initiaal, rubricering, hoofdletterkolom, randversiering en lombarde.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

VERDIEPENDE OPDRACHT

AFBEELDING

UITLEG

Hieronder vind je een uitleg van de soorten verluchting die je kunt zien op deze pagina van de Spieghel Historiael:

1. **Gehistorieerde initiaal**. In deze grote initiaal (hoofdletter) is iets afgebeeld. Vaak heeft de afbeelding in de gehistorieerde initiaal iets te maken met het verhaal. Dan is er een belangrijk persoon of een belangrijke gebeurtenis uit het verhaal te zien.
2. **Miniatuur**. De miniaturen zijn de andere afbeeldingen die te zien zijn op de pagina. Het verschil met de gehistorieerde initiaal is dat de miniaturen niet in een letter staan, maar opzichzelfstaande afbeeldingen zijn. De miniaturen laten een gebeurtenis of een persoon uit het verhaal zien, net als de gehistorieerde initiaal.
3. **Randversiering**. Deze naam spreekt voor zich: dit is de versiering die in de ruimte om de tekst heen aangebracht is.
4. **Lombarde**. De lombarden zijn de rode en blauwe hoofdletters die je ziet. Vaak staan deze aan het begin van een nieuwe alinea. In dit handschrift zijn de lombarden versierd met blauw of rood penwerk, waardoor ze er extra mooi uitzien.
5. **Hoofdletterkolom**. De eerste letter van elke regel staat in de hoofdletterkolom. Hoofdletterkolommen zijn alleen maar te zien in teksten op rijm. Daarom is dit een goed trucje: als je een hoofdletterkolom ziet, dan weet je zeker dat je met een rijmtekst te maken hebt!
6. **Rubricering**. Rubriceringen zijn de elementen die met rood zijn aangebracht. Hier zie je vooral rubriceringen boven de lombarden. De rubriceringen kun je zien als een soort hoofdstuktitels. Onder de miniatuur die boven de tweede kolom staat, staat in het rood: *Gods werc upten eersten dach .iii.* (Gods werk op de eerste dag, 3). De 3 geeft aan dat dit het derde 'hoofdstukje' is.

rijksuniversiteit
groningen

rug.nl/scholieren